

VEENE AJALUGU JA KULTUUR JAAN KROSSI ROMAANIS “KEISRI HULL”^{*}

LJUBOV KISSELJOVA

Jaan Krossi üks tuntumaid romaane “Keisri hull” ilmus 1978. aastal ja tõlgiti seejärel paljudesse maailma keeltesse, sealhulgas ka vene keelde¹. Huvitav on selle suure ja keerulise teksti üks aspektidest, esimesel pilgul mitte keskne, kuid tihedalt läbipõimunud romaani põhiprobleemiga, mida võiks määratleda eestlaste saatuseks võõra ikke all. Asi ei ole siin ainult ja võib-olla ka mitte niivõrd Krossi kirjeldatud ajalooepohhis, kui Eesti läks Vene impeeriumi koosseisu ja jagati kahe Läänemere-äärse kubermangu, Eesti ja Liivimaa vahel, kus valitsesid baltisakslased ning eestlaste põhimassid olid pärisorised talupojad. Krossi huvitab esmajoones see, kuidas kurnatud harimatust rahvamassist sünnib eesti rahvus. Sellepärast on peategelase kelle prototüübiks on reaalne ajalooline isik, Liivimaa mõisnik ja Vene armee erupolkovnik Timotheus Eberhard von Bock, kes pandi 1818. aastal keiser Aleksander I käsu Schlüssenburgi kindlusesse vangi tema “meelepaha tekitava” mässukirja pärast — kõrval väljamõeldud jutustaja, eestlane Jakob Mättik, Boeki naisevend. Tema õel Eeval, endisel pärisorisel talutüdrukul, kellest saab abielludes Catherine von Bock, on samuti reaalne prototüüp. Siiski võib teda romaani kangelannana pidada kirjaniku loomingulise mõttetöö viljaks, sest reaalse st Kittyst — nagu teda nimetas abikaasa — teame me liiga vähe.

---

^{*} Artikkel on kirjutatud sihtfinantseeritava teema TFLGR 0469 raames. Esmakordselt ilmus eesti keeles ajakirjas “Keel ja Kirjandus” (2010, nr 5). Tõlk. Mall Jõgi.

¹ Vene keeles ilmus “Keisri hull” kõigepealt 1980. aastal ajakirjas Družba Narodov Olga Samma tõlkes (1912–1985; Olga Samma kohta vt ka [Kross 1982]). Eraldi väljaandena ilmus romaan vene keeles 1984. aastal ja seejärel veel 1985 (2 väljaannet), 1987 ja 1991. aastal.

“Keisri hullu” kirjutamise ajal ei olnud Malle Salupere veel lahendanud selle üllatava abielu saladust. Tema uurimus, mis paljuski täpsustab ja korrigeerib romaani faktilist aluspõhja, ilmus alles 1990. aastal [Salupere 1990; Salupere 1998]. Ometi on juba Nikolai Lõzin oma Bocki-artiklis (mis on üks romaani põhilisi allikaid) kirjutanud, et Timotheus oli 13 aastat lootusetult armunud ühte tütarlapsesse, ja võrdles tema tunnet Novalise ja Žukovski armastustega² [Лыжин]. Malle Salupere on tuvastanud, et kireobjekt oli Julie Catherine von Berg (1786–1817), kes 1813. aastal abiellus Timotheus von Bocki venna Karliga ja suri 1817. aastal [Salupere 1998: 76]. Tema toatüdruk oli eestlanna Ewa, kes õigeusku üle minnes sai nimeks Jekaterina. Laulatusel Tartu Uspenski kirikus pandi ta kirja kui Jekaterina Petrova, tema nimi meenutas Bockile kaotatud armastatut [Ibid: 81].

Jaan Kross ei teadnud armastatu nime, kuid Timotheus von Bocki õnnetu armastuse lugu oli talle üldjoontes teada. Sellepärast on Timo abielu tõlgendus tema romaanis samavõrd “ideoloogiline” kui prototüübi žest. Pole kahtlust, et abielu talutüdrukuga, mis oli sõlmitud mõni kuu pärast armastatud naise surma (surm — 14. märtsil 1817, pulmad — 12. oktoobril 1817), poliitilise memorandumiga üle mõtlemise ajal, oli Timotheus von Bocki ühiskondliku programmi koostisosa: “Näen igas eestlases oma kaasmaalast” [Bock: 193]³.

Krossile, eestlaste saatusest kõneleva romaani autorile, on oluline rõhutada, et eesti talupojad Eeva ja Jakob suutsid lühikese ajaga saada haritud inimesteks, et Kittyst ei saanud mitte ainult Timo naine, vaid ka tema kaasvõitleja ning samuti tõeline daam, kes valdas ilu, mõistuse ja seltskondliku takti kõiki nüansse, kaotamata

² N. Lõžini artikli pealkiri on “Žukovski tutvus romantilise kooli vaadetega”. See pealkiri on tingitud tsensuurioludest ja selle ülesandeks on varjata peategelase nime.

³ Mingi muutus tunnetes oma naise vastu toimus ilmselt hiljem. Aleksander I-le adresseeritud kirja mustandis, mille on publitseerinud Anatoli Predtetšenski oma Bocki monograafias, on ta kirjutanud järgmist: “Iga päevaga kiindun oma naisesse — ta on lapseootel ja kõigi poolt tagakiusatud. Ma võin kaduda ja tema saatus saab siis olema kohutav” [Предтеченский: 81].

samal ajal oma talupoeglikku juuretist. Ta oli võrdselt avatud nii külanaistele kui ka ülikoolilinna Tartu intellektuaalsele eliidile. Ja muidugi seob Timot ja Kittyt romaanis sügav vastastikune armastus. Krossi romaanis peab balti aadliku tehtud valik eesti talutüdruku kasuks kinnitama lugeja silmis uhkust eesti rahva üle, usku selle rahva suurtesse võimalustesse. Korduvalt rõhutatakse, et äsjastest talupoegadest on saanud Parroti, Moieri, Ewersi, Žukovski jt vestluskaaslased. Irooniliselt trakteeritakse mõne isiku eksalteeritud reaktsiooni (näiteks keisrinna Maria Fjodorovna oma), kes nägi selles enneolematut “imet” (vt [Kross 1978: 148 jt]).

Jakob Mättik ei ole üldsegi “lihtsameelne maamõõtja” ega inimene, kes on kaotanud ühe (eesti) identiteedi ja ei ole veel omandanud teist, nagu on kirjutanud mõned uurijad. Ta on keeruline, reflekteeriv kangelane, kes rõhutab oma uues ja üsna määratlematus seisuslikus staatuses e e s t l u s t. Seisuslike piiride ületamine ei tähenda Jakobi (nagu ka Timo) jaoks rahvuslikkuse kaotamist. Just sellepärast paneb Kross, ajaloolise tõepära kiuste, Jakobi kirjutama oma päevikut eesti keeles. Eessõnas, kus valgustatakse käsikirja ajalugu, mille olevat autori kätte toimetanud üks Eesti ajaloo huviline, kes leidis selle blokaadiaegses Leningradis, on spetsiaalselt kõne alla võetud keele probleem:

Olen osalt eesti- ning prantsuse, osalt saksakeelse käsikirja võõrkeelsete osad <siin on mõeldud Jakobi ümber kirjutatud katkendeid Timo käsikirjast. — L. K.> eesti keelde tõlkinud ja mõlema kihi keele kaasaegsele lugejale enam-vähem loetavaks ühtlustanud [Ibid: 6].

Muide, mitte ainult XIX sajandi alguses, vaid ka teisel poolel jäi haritud eestlaste keeleks saksa keel:

Eesti keel polnud veel möödunud sajandi <st XIX sajandi. — L. K.> lõpul niipalju arenenud, et seda võinuks kasutada mõttevahetuses teaduse, kirjanduse, kunsti ja muude alade üle. Isegi niisuguses eestluse kantsis nagu Eesti Üliõpilaste Selts oli veel 1890. aastatel eesti keele tundmine “väga puudulik”. Alles 1900. aastal sätestati EÜS-i kodukorras nõue, et seltsi liige on kohustatud esimese poolaasta vältel täielikult omandama eesti keele [Karjahärm, Sirk: 194].

Muidugi olid need asjaolud Jaan Krossile suurepäraselt tuttavad. Kuid tema romaani kontseptsiooni jaoks oli vaja muud. Sellepärast

on romaani tegelaskonna või seal nimetatud inimeste hulka toodud nii palju haritud eestlasi: Friedrich Robert Faehmann, tuntud topograaf kindral Karl Tenner (1783–1860), Otto Wilhelm Masing (tõsi, tema oli küll pooleldi sakslane). Kõik nad tõestavad oma olemasoluga, et ka eestlased võivad tõusta euroopalikule haridustasemele, kui neile uks hariduse juurde kas või ainult praokile jätta. Põhjuseta ei toimu Jakobi tajus murrang Timo memorandumit lugedes siis, kui ta jõuab teesini kõigi klasside võrdsusest seaduse ees ja selleni, et “Teadmised peavad võrrutama õiguse ameteile” [Kross 1978: 132].

Millisena astub Krossi romaanis meie ette Venemaa, tema ajalugu ja kultuur? Vastamaks sellele küsimusele tuleb meil kõigepealt vaadata, kuidas tõlgendab neid reaalse Timotheus (Timofei Jegorovitš) von Bock (1786–1836) oma kujuteldavas kõnes Liivimaa Maapäeval, mille ta memorandumina saatis Aleksander I-le.

Kuigi Bock kirjutab oma teksti saksa keeles ja tõlkis selle hiljem keisri jaoks prantsuse keelde, oskas ta suurepäraselt ka vene keelt (mida tõendab Malle Salupere raamatus publitseeritud kiri Žukovskile — [Salupere 1998: 73]) ja kuulus baltisakslastest russofiilide ringi, kes nimetasid üksteist intiimses erakirjavahetuses venepäraste hellitavate lühendnimedega: Timoša (Timotheus von Bock), Fedinka (tulevane kindral-feldmarssal Friedrich Berg), Luša (Karl Lilienfeld) [Ibid]⁴. Järelikult oli keisrile saadetud teksti keele valik samuti žest, mis rikkus ametlikku etiketti ja demonstreeris autori sõltumatust, asetades ta adressaadiga otsekui samale tasemele. Seda on oluline rõhutada, sest Bock tunneb ennast venelasena ja näeb Venemaal oma kodumaad: “Liivimaa oli minu jaoks alati kodu, minu jaoks kõige kallim koht maa peal, kuid ei ole kunagi olnud isamaa” [Bock: 193]⁵. Bock leiab, et Liivimaa aadel-

⁴ Selline russofiilsus sobib hästi 1810. aastate esimese poole üldeuroopalike meeleoludega, kui Venemaad (mitte kuigi kauaks!) ümbritses Napoleoni võitja ja Euroopa vabastaja oreool ning moes oli kõik venepärane.

⁵ Malle Salupere on kirjutanud, et Timotheus von Bock kuulus Tartu ülikoolis Andrei Kaissarovi loengukursust. Nii et tõenäoliselt tundis ta ka kuulsat “Kõnet armastusest Isamaa vastu”, millega Kaissarov esi-

kond peab saama "vene aadelkonna võõrandamatuks osaks", vastasel juhul muutub ta "ainult väikeseks välismaa kolooniaks"⁶. "Me peame olema venelased, me võime saada venelasteks, saagem siis venelasteks", kutsub ta üles liivimaalasi.

Sellisele positsioonile on kaks selgitust. Esiteks on see vaimustus vene rahva üle, mis põhineb 1812. aasta kogemusel:

Isegi, kui Venemaal puuduks aadelkond, hõivaks tema rahvas ikkagi silmapaistva koha tsiviliseeritud rahvaste hulgas. See, kellel on endal olnud võimalus võrrelda eri maade alamklasse, leiab, et vene habemik on esimesel kohal Euroopas oma religioossuse, kodumaa-armastuse, puhtsüdamlikkuse, toimekuse, taibukuse poolest. Meil puudub veel — õnnetuseks — kolmas seisus, mille tulemusena meie, vaatamata suurtele pingutustele, langeme pidevalt porri. Kuid mis segab meil seda loomast? Vene rahva suure täiustumisvõime juures ei võtaks see üle 20 aasta [Bock: 194].

Selles arutluses on eriti iseloomulik asesõnade *meie*, *meil* kasutamine.

Bock tunneb ennast osana vene rahvusest: "Minu süda kuulub tervenisti ainult suurele rahvale, kellega tihedas ühenduses olen ma ette võtnud ja teoks teinud seda, mis kõige suurepärasem siin maailmas" [Ibid: 193].

Muidugi, sõna *rahvus* (pr *nation*, vn *нация*) all ei pea ta silmas mitte etnilisust, vaid kodakondsust ja kuulumist vene kultuuri. Bock loetleb vaimustusega suurte luuletajate (kelle hulgas ei unusta ka oma sõpra Žukovskit), skulptorite, kunstnike, heliloojate, näitlejate nimesid [Ibid: 194], kinnitab, et Venemaal on olemas

---

nes Tartus ja mis hiljem avaldati ajakirjas *Сын Отечества* (vt [Кайсаров]). Tekstide ühisjooned on ilmsed.

⁶ Bocki arutluskäik on tõeliselt hämmastav. "Meie, ilmajäetud, asjade käigu tõttu, religiooni trööstita — meie kirikud on ükskõiksuse templid <...>, kui õnnetud me veel oleksime olnud, kui meil poleks olnud isegi isamaad", kirjutab ta, pidades silmas baltisakslasi. Sellel foonil muutub mõistetavaks tema idee muuta õigeusu kirik "kui evangeeliumi, rahvalikkuse ja sallivuse tempel" [Bock: 200] valitsevaks uuel reformitud Venemaal.

“suurte teenetega riigimehi, kes suudavad lahendada ülesandeid Euroopa mastaabis” [Bock: 196].

Sellisel foonil kõlab eriti järsult ja kompromissitult kriitika valitsuse ja peajasjalikult isiklikult keisri aadressil. Despotism ja pärisorjus — need on Venemaa pahed. “Demagoogia ja variserlikkus on alati olnud türannia esimesed kaaslased”, kinnitab Bock [Ibid] ja nimelt nendes pahedes süüdistab ta Aleksandrit. Memorandumi autor on loonud suure paljastusjõuga kõrgretoorilise teksti. Ta nimetab keisrit Tartuffe’iks: “upsakus, tühisus ja omavoli — see on jumalus, kellele ta toob ohvriks riigi” [Ibid: 198]. Aleksander armastab paraade, “sest paraad on tühisuse pidu” [Ibid]. Selliste süüdistuste nimekirj on tekstis üsna muljetavaldav. Muidugi, kättemaksuhimuline keiser ei andestanud, et avalikult tehti juttu tema isa Paul I tapmisest, ei sõjaväeasulate kritiseerimist, ei protesti Püha Liidu ja “prostituut” Krüdeneri⁷ müstitsismi vastu, ei süüdistust “kodumaa reetmises” seoses Poola küsimusega [Ibid: 199].

Kuid peame pöörduma tagasi teise põhjuse juurde, miks Bock kutsub baltisakslasi sulanduma “rahvusliku aadelkonna” koosseisu. Tema arvates on baltisakslastel iidset konstitutsioonilised õigused ja nad võivad võitluses despotismi ja omavoliga endaga kaasa haarata vene aadelkonna. Sellel utoopilisel ja aristokraatlikul seisukohal oli palju ühist Puškini vaadetega 1830. aastatel, kui poeet lootis vene vana aadelkonna sõltumatusse ja autundele, tema võimele seista vastu bürokraatlikule omavolile. Nii paneb Bock liivimaalaste õlgadele Venemaa ümberkujundamise suure missiooni.

Bocki positiivne programm on rahvust ühendavate reformide nõudmine: representatiivne juhtimine, konstitutsioon, kohtuvõimu avalikkus, seaduste austamine jms. Reformide liidrina näeb ta aadlikke, sest “nad on ainsatena kogu impeeriumis tsiviliseeritud” [Ibid: 200]. Aadelkond omakorda, “nõudes imperaatorilt õiglast kohtumõistmist, korda ja kodanikuvabadust, garanteerib need samad õigused omakorda oma alamatele”, st talupoegadele. Selle

---

⁷ Bock kirjutab pilkavalt, pidades silmas Aleksandrit ja paruness Krüdeneri: “Oletame, et ilmuks imperaator, kes ei häbeneks astuda ühendusse prostituudi või maniakiga või professionaalse petisega, kui see pakub ennast välja Jumala väljavalituna...” [Bock: 195].

tulemusena, nimetades pärisorjust “samavõrd mõttetuks kui meelepaha tekitavaks institutsiooniks” [Bock: 192], püstitab Bock mõnevõrra kahemõttelise küsimuse: “Kas on meie kui aadliseisuse huvides ja riigi kui terviku huvides eraldada meist talupoega?”⁸ [Ibid: 193].

Pöördume tagasi romaani juurde. Juri Lotman on oma “Keisri hullu” käsitlevas intervjuus juba märkinud mõningaid Krossi teksti jaoks olulisi kirjanduslikke ja ajaloolisi paralleele: “Kapteni tütre” ajaloolise jutustuse puškinlik võttestik, Schilleri “Don Carlos” (mis on oluline just nimelt vene kontekstis), Gribojedovi “Häda mõistuse pärast”, paralleel von Bocki ja Tšaadajevi saatuste vahel [Lotman: 66–71]. Lotmani läbinägeliku hinnangu põhjal «Gribojedovi “Häda mõistuse pärast” on ju Bocki lugu» [Ibid: 70]. Lisagem, et 1960. aastate alguses tõlkis just Jaan Kross Gribojedovi komöödia eesti keelde [Gribojedov], nii et ta teadis hästi, kuidas Tšatski oma “karbonarismi” pärast kuulutati hullumeelseks. On ilmselge, et tõlketööst on olnud kasu ka kirjaniku enda loomingus.

Muidugi oleks kiusatus oletada, et Kross oli tuttav Juri Tõnjanovi artikliga «“Häda mõistuse pärast” süžee», mis ilmus 1946. aastal (vt [Тынянов: 347–379], kus libahullumeelsuse teemale on antud avar ühiskondlik-poliitiline kontekst (paralleelid kuulujuttudega Byroni ümber, Tšaadajevi looga), kuid me ei saa seda kinnitada. Samuti ei tea me seda, kas Kross oli lugenud Juri Lotmani artiklit “Dekabrist igapäevases elus” [Лотман: 25–75], kus tsiteeritakse ka Bocki memorandumit. Muuseas, Timo käitumiskoodeks, nagu see on esitatud “Keisri hullus”, langeb vapustavalt kokku Lotmani käsitlesega dekabristide igapäevakäitumisest.

Kõneldes hullumeelsusest kui protestivormist, meenutab Juri Lotman oma intervjuus Michel Foucault’ uurimust “Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul” (vt [Foucault]). Põhimõtteliselt oleks see raamat võinud olla Krossile tuttav, sest oli ilmunud juba 1961. aastal ja tõlgitud 1970. aastatel paljudesse keeltesse. Kuid taas ei ole meil vastust sellele ja teistelegi küsimustele ning ei saa välistada, et ka kirjaniku arhiiv ei anna neile vastuseid. Kross kal-

---

⁸ Romaanis naaseb Jakob Mättik korduvalt ja arusaamatuses selle teesi juurde.

dub mõnikord pigem ähmastama oma loominguliste otsingute jälgi kui uurijaid nende juurde juhtima⁹.

Tundub, et antud juhtumitel on tegu vaid tüpoloogiliste vastavustega, mis tunnistavad eesti kirjaniku kõige kõrgemal tasemel ajaloolist intuitsiooni ja tema põhjalikku süüvimist Vene ja Euroopa XIX sajandi alguse ajaloolistesse kontekstidesse.

Pöördume nüüd selle juurde, kuidas Kross on töödelnud “Keisri hullus” Bocki kirja ja millisena kerkib lugeja ette Aleksandri- ja Nikolai-aegne Venemaa. Tõlgendus on antud otsekui kahel tasandil.

1. Süžeeilis-sündmuslikul tasandil — Timo arreteerimine, tema kadumine (perekond ei tea, kuhu ja kui kauaks ta on ära viidud), seejärel vabanemine ja elu “hulluna” koduarestis.

2. Ideelisel tasandil (Timo ideede vastuvõtt). Süžee kohaselt leiab Jakob Mättik Võisiku härrastemaja peidikust memorandumi mustandi, hakkab seda uurima ja koos omapoolsete kommentaaridega ümber kirjutama oma päevaraamatusse, jõudes oma õemehe positsiooni järsult eitamiselt tasapisi selle mõistmiseni¹⁰.

Timo memorandumi tekst Krossi romaanis ei vasta kaugeltki alati Bocki kirja publitseeritud originaalile. Kross on selle loonud ajaloolise romaani žanrireegleid silmas pidades. Kohati on see kokku pandud kirja erinevatest lõikudest, kuid sageli märkimisväärsete lisanduste ja mõtteliste nihetega. Samas on Kross mõned, võrdlemisi ulatuslikud osad võtnud teose ideestiku toetuseks hoopis teistest allikatest, eriti Sergei Solovjovi teosest “Venemaa ajalugu iidsetest aegadest alates”¹¹.

⁹ Tartu Ülikoolis 1998. aastal loetud loengutel ei rääkinud ta faktiliselt mitte midagi “Keisri hullu” allikatest. Vt [Kross 2003: 84–90].

¹⁰ Evolutsioonist, mis toimus romaani kangelasega memorandumi lugemise käigus, on kirjutanud Eneken Laanes. Vt [Laanes: 201–219].

¹¹ Vrd näiteks Timo kirja keisrile Krossi romaanis [Kross 1978: 94] tegeliku kirja tekstiga [Bock: 80–81]. Ekskurss Venemaa ajalukku keisrinna Jelizaveta ajal on peaaegu sõnasõnaliselt maha kirjutatud S. Solovjovi “Venemaa ajaloo...” vastavast peatükist: “Kõiki kolme Lopuhhinit ja Anna Bestuževat karistada surmaga nad rattal lõhki kiskudes ja lõigates suust keele. Ivan Moškovi, Aleksandr Zõbinit, vürst Ivan Putjatinit, Sofja Lilienfeldi karistada surmaga — Moškov ja Putjatin tõmmata neljaks, Zõbinil ja Lilienfeldil raiuda maha pea selle

Toome siinkohal ühe üsna iseloomuliku mõttenihke Krossi romaanis. Timotheus von Bock kirjutab keiser Paul I kohta:

Paul maksis oma eluga vägivalda eest aadelkonna üle, ja kui neist aegadest ilmusid veel uued orjuse vormid, siis soov elada rahulikult ja väärikalt ilmneb praegu (kui rahvus on tunnistanud oma ühtsust ja jõudu) seda suurema jõuga [Bock: 194].

Kross muudab selle segasevõitu passaaži selgemaks:

Keiser Paul maksis eluga vägivalda eest, mida ta sooritas aadli õiguste kallal ja inimsuse kallal ülepea ... <...> Ja kui sellest ajast esineb ikka veel t ü r a n n i a t ja orjust, siis manifesteerib s e a d u s l i k u ning ausa elu ihaldus ennast nüüd, kus r a h v a s o m a ü h t s u s e ja jõu ä r a o n t u n d n u d, ometi seda võimsamalt... [Kross 1978: 95–96. Minu sõrendus. — L. K.].

Näeme, kuidas kirjanik on suurendanud teksti türanniavastast suundumust.

Toome interpolatsiooni kohta ühe näite väga paljude hulgast. Kross on lisanud Timo teksti loo suurvürst Konstantin Pavlovitši argpükslikust käitumisest Bautzeni lahingus ja tema sõimu husaaride aadressil: «Вы, быки, умеете только драться!» [Ibid: 96; lause on eestikeelses tekstis vene keeles]¹². See on vajalik, et toetada

---

eest, et kuulates ohtlikke kõnelusi, ei kandnud nad sellest ette. Kammerherra Lilienfeld — hoolimatuse eest selle suhtes, mida kuulis oma naiselt — võtta ära kõik aukraadid, saata asumisele; viitserittmeister Lilienfeld, alamporutšik Akinfov ja adjutant Kolõtšov saata väeteenistusse; aadlik Rževskit peksta piitsaga ja saata madruseks. Keisrinna muutis seda lauset järgmisel viisil: kolme Lopuhhinit ja Anna Bestuževat peksta nuudiga, lõigata ära nende keeled ja saata asumisele; Moškovi ja Putjatinit peksta nuudiga, Zõbinit piitsaga ja saata asumisele; Sofja Lilienfeldi mitte karistada kuni sünnituseni, aga ainult teatada, et on kästud peksta teda piitsaga ja saata asumisele” [Соловьев: 228].

¹² Nähtavasti on selle fraasi allikaks Konstantin Pavlovitši üks repliik jäägripolgu aadressil. Jäägrid kohtusid suurvürstiga 1812. aasta lõpus, välismaaretke alguses ja nad ei olnud paraadriietuses. Fraasi on jäädvustanud Nikolai Turgenev oma raamatus “Venemaa ja venelased”: «Эти люди только и умеют, что сражаться!» [Тургенев: 27]. Suu-

Timo nõrдинud repliike (mis samuti puuduvad Bocki originaalis): “Mu härrad, peab olema pori soontes, et taluda selliseid solvanguid ... <...> Ma küsin: kes me siis oleme? Kas Romanovite perekonna loomakari?” [Kross 1978: 96].

Vaimustus vene kultuurist, mis on olemas Bocki tekstis, on säilinud ka “Keisri hullu” Timo memorandumis. Krossi romaanis on olemas ka stseenid, milles on kaastundega kujutatud Žukovskit (vt selle kohta ka [Kisseljova, Stepaništševa: 23–26]). Korduvalt ja väga positiivselt on meenutatud dekabriste, ausaid ja mehiseid türannia vastu võitlejaid. Kuid tervikuna puudutab despotismi ja despoodi kriitika nii või teisiti ka Venemaad — riiki, kus valitsevad pärisorjus ja despotism. Sellepärast ei kutsu romaani Timo — erinevalt tema prototüübist — Liivimaa aadelkonda üles saama venelasteks. Krossi jaoks on see kontseptuaalselt oluline.

Kõigepealt otsustab jutustaja Jakob Mättik ümbritseva maailma üle eesti talupoja vaatevinklist, kelle jaoks kõik härrad ja esmajooned muidugi sakslased — kohalikud maaomanikud — on vaenlased. Kuid tasapisi nakatub ta õemehe loogikast, kes on — nagu Timo ise ennast nimetab — “raudnael keisririigi ihus”. Ja sündmuste kiht — arreteerimine, läbiotsimine, vabastatud “hullu” jälgimine, pealekaebused — saab sotsiaalpoliitilise perspektiivi järkjärgulise laienemise impulsiks. Sellepärast hakkab ka Jakob reflekteerima iseenda suhtumise üle kõrgemasse võimusse, selle üle, millise positsiooni võimu suhtes peaks võtma ta ise, tema endine eestlasest ülemus major Tenner ja samuti Timo ja Eeva poeg Jüri.

Jutustuse käigus rullib Jaan Kross lugejate ees lahti impeeriumi kujundi, kus ei nõuta mitte ausust, vaid pugemist, kus riigi teenimine kergesti seguneb vale ja isegi reetlikkusega.

Just sellepärast pole Krossi romaanis faktiliselt vahet Aleksandrija ja Nikolai-aegse Venemaa vahel. Üheks selle sümbolitest saavad sandardid, kes saavad Võisikule, et arreteerida Timo [Kross 1978: 60]. See ei pruugi olla anakronism. Jaan Kross on siin toetunud Aleksander I kirjale, mille keiser saatis Liivimaa kubernerile Pau-

---

vürsti vaprustest/argusest on kirjutanud Maia Kutšerskaja [Кучерская: 112].

luccile, kus räägitakse — tõsi küll — ühe sandarmi saatmisest¹³. Meenutame, et sandarmite ihukaardiväe pooleskadron, mis oli riie-
tatud helesinistesse mundritesse, moodustati 1815. aastal. Aga siis-
ki olid need teistsugused sandarmid kui need, kes hiljem allusid
krahv Alexander von Benckendorffile. Nende funktsiooniks oli
esialgu sõjaväes korra tagamine. Kusjuures nii juba nimetatud
pooleskadron kui ka peatselt moodustatud sandarmipolk ei läinud
hiljem sandarmite erikorpuse koosseisu, mis loodi Nikolai I ajal ja
millest sai tõepoolest poliitiline politsei. Kuid sõna “sandarm” pidi
“Keisri hullu” lugejas esile kutsuma ühetähenduslikke assotsiat-
sioone, seetõttu kasutab Kross seda oma romaanis korduvalt. Asja-
tult ei meenutata ka Ptšelad, st Faddei Bulgarini asutatud halva-
mainelist valitsusetrüüd ajalehte Severnaja Ptšela, kuigi 1822. aastal,
millest käib jutt, see ajaleht veel ei ilmunud. Nagu ka sandarmite
puhul, ei ole isegi romaani haritud lugeja, kellele selle ajalehe nimi
on tuttav, kohustatud mäletama, et ajaleht hakkas ilmuma kolm
aastat hiljem. Krossi jaoks on olnud oluline täita oma tekst sümbo-
litega, mis loovad kindlalt mulje Venemaast kui politseiiriigist.

Ärgem suurendagem näidete hulka. Krossi Venemaa-tõlgendu-
sel on kaks plaani: ajalooline ja kaasaegne. Ajaloolises plaanis käib
jutt impeeriumist Aleksander I ja Nikolai I ajal, mis oli tõepoolest
despootlik riik. Nähtavasti on oma tähendus ka sellel, et Tsaari-
Venemaa ei sümptatiseerinud ka nõukogude võimudele ja tsensuurile
ja see muutis Krossi võrdlemisi terava romaani neile sobivamaks.
Kuid teosel — nagu igal heal ajaloolisel romaanil — on ka teine plaan.

Muidugi oli “Keisri hull” — romaan poliitilisest dissidendist,
kes esitas väljakutse võimudele ja maksis oma julguse eest üheksa
aastaga üksikvangistuses ja kõigi õiguste kaotamisega, kes keeldus
põgenemast välismaale, et jääda “raudnaelaks keisririigi ihus” —
Nõukogude Liidus 1970.–1980. aastatel erakordselt aktuaalne.
Vaimuhaiglad, kuhu suleti nõukogude dissidente (sealhulgas eest-
lasi) poliitilise teisitimõtlemiss pärast, meditsiinilised mõjutamis-

---

¹³ Vrd: “Te saadate hr Bocki koos teie juurde lähetatud feldjäägriga,
andes viimati nimetatule, kui on vajalik, ühe sandarmi abiks” [Три
письма: 115].

võtted neis erihaiglates, aga samuti kinnipeetute mõjutamine vanglates ja laagrites, võimudega kompromissile mineku probleemid, maalt — olgu vabatahtliku või sunnitud — lahkumise problemaatika või elu jätkamine pideva surve all, pealekaebamise, koostöö kogemus poliitiliste järelevalvetega kõik need nõukoguliku elu reaalsused paistsid “Keisri hullu” lugejatele alltekstist hõlpsasti silma¹⁴.

Loomulikult ei lubanud Kross endale mingeid primitiivseid alusioone (vt [Kross 2003: 84]). Kuid nagu tõeline ajalooromaanide autor, vastas ta oma tekstiga küsimustele, mis erutasid tema kaas-aegseid ja teda ennast. Ja lugeja teadis, et Vene impeerium ei olnud kaugelki igavene. Selles oli romaani veel üks, seekord optimistlik alltekst. Ta andis lootust. Sellepärast ei ole sugugi juhuslik, et “Keisri hullus” on pööratud nii suurt tähelepanu eestlaste saatusele.

KIRJANDUS

- Bock: Bocki kiri teosest: Декабристы и их время. Материалы и сообщения / Публ. А. В. Предтеченского. М., Л., 1951.
- Foucault: *Foucault, M.* Hullus ja arutus. Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul / Prantsuse keelest tõlk. M. Lepik. Tartu, 2003.
- Gribojedov: *Gribojedov, A.* Häda mõistuse pärast. Komöödia neljas vaatuses värssides / Tõlk. J. Kross. Tallinn, 1964.
- Karjahärm, Sirk: *Karjahärm, T., Sirk, V.* Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850–1917. Tallinn, 1997.
- Kisseljova, Stepaništševa: *Kisseljova, L., Stepaništševa, T.* Suureks kõrvaltegelaseks kirjutatud vene poeet // Horisont. 2008. Nr 2. Lk 23–26.
- Kross 1978: *Kross, J.* Keisri hull. Tallinn, 1978.
- Kross 1982: *Kross, J.* Olga Samma juubeliks // Looming. Nr 6. Lk 853–854.
- Kross 2003: *Kross, J.* Omaeluloolisus ja alltekst: 1998. aastal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn, 2003.

¹⁴ “Ajaloolistest riimidest” 1820. ja 1970. aastate vahel rääkis oma loengutes ka Jaan Kross. Vt [Kross 2003: 88–89]. Rein Veidemann omakorda on kirjutanud sellest, et eesti haritlaskonna väljaastumine Eesti venestamise vastu, “40 kiri”, sai omakorda innustust “Keisri hullu” kangelasest tegutsemisest. Vt [Veidemann: 323].

- Laanes: *Laanes, E.* Jakob Mättik Jaan Krossi "Keisri hullus": jutustajast tegelaseks // Kultuuri maailmad. Cultural Worlds. (Acta Collegii Humaniorum Estoniensis. Eesti Humanitaarinstituudi toimetised 4.) Tallinn, 2004.
- Lotman: *Lotman, J.* Väga ühiskondlik, väga vajalik raamat. Professor Juri Lotman Jaan Krossi "Keisri hullust" // Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn, 2005. Lk 66–71.
- Salupere 1990: *Salupere, M.* Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust. Lisandusi Timotheus Eberhard von Bocki tundmiseks // Looming. 1990. Nr 7. Lk 983–993.
- Salupere 1998: *Salupere, M.* Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust. Lisandusi Timotheus Eberhard von Bocki tundmiseks / Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1998. Lk 71–94.
- Veidemann: *Veidemann, R.* Eesti müüt ja Jaan Kross // Veidemann, R. Ajavahe. Mälestusi, pihtimusi, esseid. Tallinn, 1996.
- Кайсаров: *Кайсаров А.* Речь о любви к искусству // Сын Отечества. 1813. № 27.
- Кучерская: *Кучерская М.* Константин Павлович. М., 2005.
- Лотман: *Лотман Ю.* Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // Литературное наследие декабристов. Л., 1975.
- Льжин: *Льжин Н.* Знакомство Жуковского со взглядами романтической школы / Летописи русской литературы, издаваемые Николаем Тихонравовым. М., 1859. Т. 1. Отд. 1.
- Предтеченский: *Предтеченский А.* Современник декабристов Т. Г. Бок. Таллин, 1953.
- Соловьев: *Соловьев С.* Сочинения: В 18 кн. М., 1993. Кн. XI: История России с древнейших времен. Т. 21–22.
- Три письма: Три письма императора Александра Павловича к маркизу Паулуччи // Русский архив. 1886. № 5.
- Тургенев: *Тургенев Н.* Россия и русские / Пер. с фр. и статья С. В. Житомирской. Коммент. А. Р. Курилкина. М., 2001.
- Тынянов: *Тынянов Ю.* Сюжет «Горя от ума» // Тынянов Ю. Пушкин и его современники. М., 1968.